

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «ТОЛЫҚ
АДАМ» МӘСЕЛЕСІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Бисенбаева Меруерт Кенжегүлқызы

«Өрлеу» «БАҰО АҚ филиалы Алматы облысы бойынша кәсіби даму институты
«Педагогика және пәндік әдістер» кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор
Қазақстан, Алматы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272135>

Философияның негізгі зерттеу нысандарының бірі адам екені көне заманнан белгілі. Адам мәселесі – қоғамдық пәлсапалық тұрғыдан да діни-танымдық жағынан да толық шешімін таппаған іргелі тақырыптардың бірі. Қазіргі білім жүйесінде түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Әлемдік білім кеңістігіне кіру үшін оның алғышарттары жасалуда. Білім мазмұнын жаңалау, құзырлылыққа бағытталған, ұлттық құндылықтар негізінде білім, тәрбие бере отырып, тұлға қалыптастыру, дарын көзін ашу сынды келелі мәселелер сөз жоқ, ұстаз- тәрбиеші жұмысын да жаңа арнаға бұруда. Ұлылардың өмірі мен тағлымы арқылы ұрпағын тәрбиелеу – әсіресе қазақ халқында ежелден-ақ келе жатқан үрдіс. Бұл жерде сөз өнерінің атқарған орны ерекше болған. Ұлтымыздың осы бір жақсы әдет-салты бүгінгі тәрбие үрдісінде тиімді екені даусыз мәселе. Өз заманынан оза туған ойшылы, дана Абай хакімнің пәлсапалық ойлары мен маржандай нақыл сөздері, өлеңдері мен қара сөздері қай заманда болмасын жарқырап, көзі ашық, көкіректерге нұр болып құйылады. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың мұрасы жаңа ұрпақпен бірге жасай беретіні кәміл. Өздеріңіз білетіндей, биылғы жылы ұлы ойшылдың 180 жылдық мерейтойы тойланбақ. Сондықтан да, Адам, адам мәселесі, білім, ғылым, көшбасшылық, жақсы қасиеттер тақырыбы- Абай атамыздың шығармаларына арқау болған. Абай Құнанбаевтың шығармашылығында адамның рухани, адамгершілік және әлеуметтік дамуына үлкен мән беріледі. «Толық адам» концепциясы Абайдың философиялық ойларының негізгі тақырыптарының бірі болып табылады. Абай үшін «толық адам» – бұл жан-жақты дамыған, ақыл мен білімді, мораль мен адамгершілікті жоғары деңгейде ұстанатын адам. Абай Құнанбаевтың «Толық адам» идеалында білім, адамгершілік, мораль, еңбекқорлық пен қоғамға пайда әкелу маңызды орын алады. Абай адамның рухани дүниесінің байлығын сыртқы материалдық игіліктерден жоғары қойып,

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

оның ақыл-ойын дамыту, білім алу, әділеттілік, адамдық қасиеттерін сақтау керектігін түсіндірген. Абайдың сөзімен айтқанда, «Адам болам десеңіз, алдымен өзіңізді тәрбиелеуге тиіссіз». Бұл дегеніміз, Абайдың «Толық адам» концепциясында адамның ішкі әлемі сыртқы бейнесінен маңыздырақ, әрі адам өзінің рухани, моральдық, интеллектуалдық жағынан дамуы керек деп саналған. Профессор М.Мырзахметов Абай шығармаларындағы «пенделіктің кәмелеттілігі мен толық адам» туралы ілімін Абайдың мораль философиясы деп бағалайды. Яғни, ақынның ұлы мұраты – толық адам, жүрегі елім деп соққан, қайратын адамзаттың бақытына жұмсайтын, ақылын асыл істерге бағыттайтын толық адам идеясы. Бұл идеяның қорытындысы ақынның мына өлең жолдарынан көрінеді:

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті-

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек».

Адамның арманы, тек ақынның ғана емес, бүкіл даналардың мұраты - әрбір адамның жүрек қалауымен ақылын, ойын, тәжірибесі мен күш-қуатын еліне, оның өркендеуіне жұмсауы. Абайдың «Толық адам» ұғымында адамдар өздері үшін ғана емес, қоғам үшін де пайдалы болуға тиіс. Ол өз халқының, қоғамының, ұлтының дамуына жауапкершілікпен қарауды, білім мен адамгершілік қағидаларына сүйенуді насихаттады. Осының нәтижесінде, Абай «Толық адам» ұғымын моральдық және рухани өсу мен кемелденудің өзекті нысаны ретінде көрсеткен.

Абайдың шығармаларында адамның кемелденуінің бірнеше негізгі сипаттамалары айқындалады:

1. Ақыл мен білім: Абай білім мен ақылды адамның негізгі құндылығы деп санаған. «Болмасаң да ұқсап бақ» деген өлеңінде ол адамды білім мен ақылдың ең жоғары деңгейіне жетуге шақырады. Ақыл – адамның үш қасиетінің бірі. Ақыл-ар мен ұяттың күзетшісі. Ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Абайдың «Ақылға сәуле қонбаса», «кккіректе сәуле жоқ», «сәулесі бар жігіттер», «сәулең болса кеудеңде», «көңілдің көзі ашық», «жүректің көзі ашылса», «көкірегінде оты бар» және басқа осылар секілді сөздерінің мағынасы ақылға қатысты ашылады. Ақынның «сәуле», «жүректің көзі», «көңілінің көзі» деп отырғаны білімнің жарығы, білімнің көзі дегенге келіп саяды. Білімнің жарығы, білімнің көзі туралы ойлардың тарихы тереңде. Білім нұры түспеген адамның көкірегінде сәуле болмайды. Ақылдың қасиетін Абай да осындай мағынада бағалайды. Абай айтып отырған, «сәуле», «жүрек көзі»,

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

«көңіл көзі» дүниенің шындығын тануға, дүниедегі ғажайыптардың жүзін көріп, сырын білуге мүмкіншілік береді.

2. Адамгершілік және мораль: Абай үшін адамгершілік, әділдік, құрмет және ізгілік – «толық адам» болудың маңызды аспектілері. Ол адамның ішкі жан дүниесінің тазалығын, өзіне және өзгеге деген адал қарым-қатынасты ерекше бағалаған. Абайдың адамгершілік туралы ойлары оның шығармаларында терең әрі көп қырлы. Ол өз заманындағы әлеуметтік құбылыстарды, халықтың рухани болмысын көре отырып, «Адам адамнан ақылды, мейірімді, қайырымды болуы керек» деген идеяны үнемі айтып келеді. Оның пікірінше, адам адамға деген қатынасында шынайы адамгершілік танытып, жақсы мінез-құлық көрсететін болса, қоғам да соның ықпалында өсіп, дамиды. Ақын өз шығармаларында қоғамның моральдық күйін және адамгершілік құндылықтарының мәнін түсіндіреді. Мысалы, оның «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлеңінде ғылымның адамзат үшін қаншалықты маңызды екенін айта келе, оны игерудің адамгершілік негізі ретінде мәнін көтереді. Сонымен қатар, Абай қазақ халқының бұрынғы әдет-ғұрыптарын, әлеуметтік қалыптарын сынап, олардың адамгершілік нормаларынан ауытқып жатқанын көрсетеді. Ол халықты тек дене емес, рухани дамуға да шақырады.

3. Өзін-өзі тану және өзін-өзі ұстау: Абай адамның өзін тануы, өз кемшіліктерін түсініп, оларды түзетуі қажеттігін атап өткен. Өзін-өзі ұстау және моральды болу – адамның кемелденуінің маңызды бөлігі болып табылады. Абайдың шығармаларына тән ойлар:

- Өзінді тану – адамның өз ішкі дүниесін, күшін, ақыл-ойын дұрыс түсінуі маңызды. Бұл адамның өзімен, қоғаммен, табиғатпен үйлесімді өмір сүруіне мүмкіндік береді.

- Адамның рухани жетілуі – Абай адамды моральдық және рухани тұрғыдан жетілдіруге шақырады. Ол өзін-өзі танудың бір бөлігі ретінде білім алу, ойлау қабілетін арттыру, өз бойындағы кемшіліктермен күресу қажеттігін ұсынады.

Абайдың шығармаларындағы өзін-өзі ұстау туралы ойлар:

- Тәртіп пен әдеп – Абай адамның қоғамдағы орны мен рөлін өте маңызды деп санайды. Адам тек өз қажеттіліктерін ғана емес, басқа адамдарды да ескеріп, тәртіпті болуы керек. Өзін-өзі ұстау арқылы адам қоғамға үлгі болып, басқа адамдардың өміріне де оң әсер етуі тиіс.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

- Әдептілік пен тәртіптілік – Абай адамға үлкен жауапкершілік жүктейді. Ол адамды тек жақсы ойлауға ғана емес, сонымен қатар өзінің іс-әрекетімен де жауапкершілікті болуға шақырады. Өзін-өзі ұстау тек сөзбен емес, іс жүзінде де көрінуі тиіс.

Ғылыми еңбектерде «тұлға» ұғымына мынандай анықтама берілген: «Тұлға – өзінің өмір жолын белгілей алатын, қайталанбас даралық ерекшелігін сезінетін субъект. Тұлға адам ұғымынан гөрі нақты мағынаға ие. Өйткені адам тұлғалық сипатты иелену үшін өз «менін» өзге «меннен» ажыратып өз бетінше дербес әрекет ету мүмкіндігін ашуы керек». Дербес әрекеттің ең негізгі көрсеткіші – адамның өзіне тән даралығын жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға деген қатынасы арқылы тануға қабілеті. Сол себепті, Абай адами қасиет, тұлғалық қабілет жайлы ойларында кісілік әдеп, әсемдік әлемі мәселелеріне жете көңіл бөліп, көркемдік, сұлулық, бақыт, мейірбандық, білім санаттарының бетін ашып, солардың негізін дәлелдеп беруге ден қояды. Оның кісілік жөнінде тұжырымдарында әдептілік, жақсылық, мейірбандық санаты басты орын алады. Ғұламаның әдеп жайындағы ойларынан терең ізгіліктің лебі еседі, ол адам баласы жаратылыстың, бүкіл тіршілік атаулының биік шоқтығы, сондықтан да оған қойылар талап пен талғам да жоғары болуы керектігін тұжырымдайды. Тұлғаның бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру күн тәртібінде өткір қойылып отырған қазіргі кезең үшін Абай шығармаларындағы тәмсіл ойлардың құндылығы арта түсуде. Бәсекенің жағымды шартқа айналуы ғұлама көзімен қарағанда тағы да білім мен ғылымға келіп тіреледі. «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де - ақымақтық.

Абай көрсетіп отырған төрттаған адамды тұлға деңгейіне көтеретін қасиеттердің бірлігінен тұрады. Азбайтын ақыл, тозбайтын ғылым, садағасына жан шалынуға даяр ар, көркем мінез – адамның ғұмырын ғибратты, тірлігін тиянақты, ісін ізгі ететін өмір шегінің тармақтары. Ал бұлар іштей бір-бірімен тамырласып, тұтастық сипатқа ие болып тұрады. Ақыл биік, ғылым терең болған жерде ғана ар адам әрекетінің тегеурінді тетігіне айналады да, мінезді сомдап шығарады. Бабалар өсиеттеген «Ақыл – мінездің тізгіні» дейтін даналық сөздің астарында осы бірліктің нышандары айқын байқалады. Ғылым – ғаламды танудың кілті. Ғылымды меңгерген сайын адам өзінің осынау шексіз ғаламның шектеулі ғана бөлшегі екенін ақылмен саралап біледі. Осы білім оны жаратылыстың алдында адал болуға қажетті арлылық сезімін қалыптастырады.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Ал ар қадірін түйсінген жан өзгенің арына тиюден, рухын таптаудан ойын аулақ салады. Әрине, бұл өз кезегінде оның өзгелермен ықыласты, шынайы, әдепті, қарым-қатынас жасауына себеп болады. Міне, төрт тағанын тең басқан феномен Тұлғаның моделін дана Абай осылайша түйіндейді. Сол суретін ортасындағы орнына байланысты. Алдыңғы екеуі тұлғаның даралығын танытса, соңғы екеуі оның әлеуметтену қабілетінің қажетті көзі.». Адамның қоғамдағы орны, өмірлік мәні тұлғаның әлеуметтік сапасымен өлшенеді. Өйткені адамның өзгелермен қарым-қатынасы, жеке бас қасиеттері, оның өмірінде басты орын алады. Осы жүйедегі бірден-бір көрсеткіш - адамның сөзді жұмсау мәдениеті екендігінде дау жоқ. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал, - дейтін Абай тұжырымының астарында да адамның сыртқы ортамен тілмашы – оның сөзі екендігі туралы тұжырым бар». Кісінің кім екенін танытатын оның сөзі болса, сол сөзді қалай жұмсау керектігі жөніндегі қағидалар да ақын шығармашылығында өз орайын тауып отырады. Мысалы, Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде кісілік қарым-қатынастың белгісі саналатын өзара сыйласым мен мінездің маңызы өте бір тереңдікпен берілген:

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат

Екі түрлі нәрсе ғой, сыр мен сымбат.

Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік

Ер табылса жарайды қылса сұқбат.

Ақын өз ғақлияларында тұлғаның қалыптасуына қажетті шарттарды да айналып өтпеген. Мысалы, тұлға деңгейіне жетудегі ас мәнді шарттардың бірі – үздіксіз іздену, жаңаны танудан, тағлым табудан танбау. Қазір кең өрістей бастаған заманауи педагогиканың адам қалыптастыру жүйесіне тұғыр етіп алып отырған «өмір бойы білім алу» бағытының Абай шығармашылығында осыдан бір жарым ғасыр бұрын да көтерілгенін көруге болады. Адам баласы толымды ғылымды үйреніп жеткенше тоқырамаса, ол үшін үйренуден жалықпаса деген пікір түйеді ол. Тұлға қалыптасуының келесі бір шарты – өзінді тану. Өзінді танудың жолы – істеген ісінді таразылау, өз ісіннен өзін сабақ алу. Мұны Абай: «Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмысында бір, ең болмаса айында бір, өзіннен өзін есеп ал!», - деп бекітіпті. Өзінің 31-қарасөзінде естіген сөздің адам болмысына сіңу үдерісіне айрықша тоқталады. «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар, әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек, екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек, үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек, төртінші – кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер». Философиядағы адам әрекетін жүйелі ізімен, психологиядағы адамның сыртқы әсерді қабылдау ретімен толық сәйкестенетінінсі тізбекте барлық түйткілдің байлауын шешетін мотивация: ықылас, ниет, пейіл, мейірлену де, жақсыға шын қуанып тұшына қабылдау да, сыртқы әсерді жүрекке ұйыту амалдары да, кездейсоқ кедергілер мен оларды жеңудің жолдары да осынау төрт сөйлемге тұтастай сыйып тұрса, бұл ойшылдың ақыл-парасатының биіктігі, ой-пікірінің тереңдігі, даналық қабілетінің кеңдігі арқылы туындаған сөз мәйегі демеске амал бар ма? Сол сөз мәйегін жасауға жоғарыда айтқан айрықша ақыл, саналы ой, терең білім, аппақ ар, кісілік қасиет бірдей қатысып тұр емес пе? Қазіргі уақытта әлемнің түрлі аймақтарында адамзат қоғамының дамуы материалдық құндылықтардың басым болуымен сипатталады. Технологиялардың дамуы, ғылым мен білімнің алға жылжуы, глобализация және сандық технологиялардың енгізілуі – бәрі де адамзаттың өмірін айтарлықтай өзгертті. Адамзаттың басты құндылығы қазіргі заманда әлеуметтік, экономикалық тұрғыдан дамудың арқасында біршама өзгерген.

Көптеген адамдар үшін қазіргі кезде басты мақсат – жақсы өмір сүру, байлық жинау, мансап құру, қоғамдағы жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болу. Дегенмен бұл өмір салты кейде адамды сыртқы келбетке, материалдық байлыққа және абыройға көбірек мән беруге мәжбүр етеді. Адамдардың рухани дамуы мен адамгершілік қасиеттері кейде екінші орынға шығып қалуы мүмкін. Алайда қазіргі қоғамда да Абайдың «Толық адам» ұғымының өзектілігі сақталып отыр. Білім мен моральды дамыту, рухани байлыққа қол жеткізу және жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызы өте жоғары. Адамның тұлғалық қасиеттері мен білімінің қоғамдағы рөлі қазіргі адамның дамуындағы негізгі ұстаным болып қала береді. Бұл сызба арқылы біз «Толық адам» мен қазіргі қоғамдағы адам арасындағы айырмашылықтарды түсініп, қазіргі қоғамда Абайдың ұстанымдарын қалай жүзеге асыруға болатынын талқылай аламыз. Қазіргі заманда «Толық адам» идеалы қоғамға қажетті тұлғаның бейнесі болып қалуда. Абайдың ұлтқа деген сүйіспеншілігі мен адамгершілік

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

қасиеттерді жоғары қойып, білімнің маңыздылығын ескергені бүгінгі күнде де өзекті. Қазіргі адамның өмірінде «Толық адам» ұғымын қалыптастыру арқылы біз тек жеке тұлғаны ғана емес, сонымен қатар бүкіл қоғамды да дамыта аламыз. Жақсы білім алған, рухани бай, қоғамға адал қызмет ететін адамдардың көп болуы — бұл Абайдың арманы, бұл біздің заманымыздың адамының да негізгі бағыты болуы тиіс.

Абай ілімі даналық пен шығармашылық ойлаудың тереңдігін, ойдың кемелдігін, дүниетанымның кеңдігін білдіреді. Абай –адамның мінезін, заманның бетін өзі жүйесін түзген ілімнің ұлттық және жалпыадамзаттық рухани құндылықтарға негізделген қағидаларына сай түземекші болған адам. Адам мінезін түзеу, сол арқылы адамды, толық, кемел деңгейге көтеру туралы өзекті ой жетелеген тұлғаларға қатысты емес, көпке қатысты. Абай аз бен көптің арақатынасы туралы халық даналығынан туған ойлардың тереңіне бойлай отырып, көп туралы заманынан озған іргелі тұжырымдар жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметжанова, А. Толық адам концепциясы және оның тәрбиедегі рөлі. Алматы: Қазақ университетінің баспасы. 2018ж.
2. Сейітқасымов, Н. Ар ілімі және жастардың моральдық дамуы. Астана: Елбасы кітапханасының баспасы. 2019ж.
3. Жұмабеков Е. Моральдық тәрбие: теория және практика. Шымкент: Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің баспасы. 2020ж
4. Көшербаева С. Жастар тәрбиесіндегі адамгершілік құндылықтар. Алматы: Қазақ мемлекеттік педагогикалық университетінің баспасы. 2021ж.
5. Бейсенбаев А. Өзін-өзі тану және толық адам болу. Қарағанды: Қарағанды университетінің баспасы. 2022 ж.